

justAjalooliste looduslike pühapaikade inventuur Ida-Saaremaal (Muinsuskaitseamet): Püha kihelkond

Saaremaa

Aruanne

Töö nr: 25011MT1

Tartu 2025

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ.

Tellija: Muinsuskaitseamet

Tellija esindaja: Krista Karro

Tellija kontaktid: Pikk tn 2, Tallinn Krista.Karro@muinsuskaitseamet.ee

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Autorid: Valdo Valper, MA
Marek Laimets
Mari-Ann Remmel, MA

Töörühm: Heiki Valk, PhD
Lona Päll, PhD
Reeli Reinaus, MA
Piia Sandra Palm, MA
Lisanna Lee Leiman, MA
Karin Rannaäär
Eeva Helga Kupits
Ester Vaiksaar
Mart Hiob, PhD

Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver

©AB Artes Terrae OÜ 2025

Sisukord

1	Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2	Välitööde ajakava ja kulg.....	5
3	Tööde käigus ette tulnud probleemid, ettepanekud tulevasteks inventuurideks teistes piirkondades	11
4	Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg.....	11
5	Ülevaade töö tulemuslikkusest	12
5.1	Üldiselt	12
5.2	Varasemast kaitse all olevad kohad	15
5.3	Pärandkultuuri objektid Tõrge! Järjehoidjat pole määratletud.	
5.4	Looduslike pühapaikade kaardile kantud objektid	16
6	Üldine hinnang kohalikele oludele, rahvastiku järjepidevusele ja teadmistele pühapaikadest	17
7	Inventeeritud kohtade nimestik.....	17
8	Kohad, mida ei õnnestunud inventeerida.....	25
8.1	Lisauuringuid vajavad/ebamäärased kohad	25
8.2	Hävinud, pöördumatult kahjustatud või leidmatud kohad.....	27
9	Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta.....	28
10	Kasutatud kirjandus ja käsikirjad.....	30

1 Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Valdo Valper, kihelkonna tööde juht, arhiiviallikate analüüs ja kohtade eellokaliseerimine, välitööd (inventeerimine, intervjuud), fotode korraldamine ja nimetamine;

Marek Laimets, arhiiviallikate analüüs ja kohtade eellokaliseerimine, välitööd (inventeerimine, intervjuud), teabepäeva korraldamine ja esinemine, aruande koostamine;

Mari-Ann Rimmel, projekti juht, arhiiviallikate analüüs, sõnavõtt teabepäeval, mõnel päeval osalus välitöödel (inventeerimine), osalemine aruande koostamisel;

Jürgen Vahtra, GIS-andmete loomine;

Lisanna Lee Leimann, abistamine välitöödega;

Mart Hiob, projekti üldjuht.

2 Välitööde ajakava ja kulg

<i>Kuupäev</i>	<i>Khk, Küla</i>	<i>Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms</i>	<i>Osalejad</i>
21.04.2025	Karja khk, Mätja k	Majutumine Mätja k Adu Jaani kodumajutuses, töörühma ühine arutelu ja tutvumisring õhtul	Mart Hiob, Mari-Ann Rimmel, Marek Laimets, Valdo Valper, Lona Päll, Reeli Reinaus, Piia Sandra Palm, Kristo Villem. Karin Rannaäär, Lisanna Lee Leimann ja Eeva Helga Kupits ööbisid kodus
22.04.2025	Jaani khk, Kavandi k	Objekti külastamine: Vibrumetsa nurk	Mart Hiob, Mari-Ann Rimmel, Marek Laimets, Valdo Valper, Lona Päll, Reeli Reinaus, Piia Sandra Palm, Kristo Villem, Karin Rannaäär, Lisanna Lee Leiman ja Eeva Helga Kupits
22.04.2025	Püha khk, Liiva-Putla k	Objekti külastamine: Kahulamägi	Valdo Valper, Marek Laimets

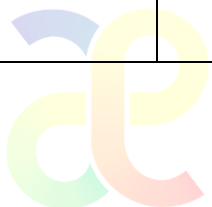
Kuupäev	Khk, Küla	Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms	Osalejad
22.04.2025	Kaarma khk, Uduvere k	Objekti külastamine: Ilmoja allikas	Valdo Valper, Marek Laimets
22.04.2025	Püha khk, Kõljala k	Objekti külastamine: Pühamets	Valdo Valper, Marek Laimets
23.04.2025	Püha khk, Reeküla k	Objektide külastamine: Matu auk + Reeküla Kalevipoja kivi + mahajäetud Aruste küla + Aruste küla allikas	Valdo Valper, Marek Laimets Reeküla kohalik meesterahvas
23.04.25	Püha khk, Eiste k	Objekti külastamine: Reostemägi	Valdo Valper, Marek Laimets
23.04.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Salu väli	Valdo Valper, Marek Laimets
23.04.25	Püha khk, Vanamõisa k	Objektide külastamine: lige paigad (lige mägi, lige soo, lige auk)	Valdo Valper, Marek Laimets
25.05.25	Püha khk, Väljamõisa k	Objekti külastamine: Vidrassaare kividest laotud ringvall ja selle keskel lame kivi	Marek Laimets
25.05.25	Püha khk, Leina k	Objekti külastamine: Kahu auk	Marek Laimets
25.05.25	Püha khk, Sutu k	Objektide külastamine: Tõllu haud, Põhjaniidi allikas	Marek Laimets
25.05.25	Püha khk, Reo k	Objektide külastamine: Alumetsamägi + Pääva mägi	Marek Laimets
25.05.25	Püha khk, Vatsküla k	Objekti külastamine: Pühatu mets	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Sagariste k	Objekti külastamine: Päevasoo ja Pitka allikas	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Kangrusselja k	Objekti külastamine: Hõbevare mägi	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Püha k	Objekti külastamine: Tammimägi	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Nupuga kivi	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Laiakivi	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Suure- Rootsi k	Objekti külastamine: Tammemägi	Marek Laimets
27.05.25	Püha khk, Väike- Rootsi k	Objekti külastamine: Ammi allikas	Marek Laimets

Kuupäev	Khk, Küla	Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms	Osalejad
29.05.25	Püha khk, Suure-Rootsi k	Objekti külastamine: Kuradikivi	Marek Laimets
29.05.25	Püha khk, Suure-Rootsi k	Objekti külastamine: Titekivi	Marek Laimets
29.05.25	Püha khk, Suure-Rootsi k	Objekti külastamine: Piretikivi	Marek Laimets
29.05.25	Püha khk, Tõlluste k	Objekti külastamine: Peetsi tagune kivi	Marek Laimets
02.06.25	Püha khk, Ilpla k	Objekti külastamine: Tondikivi	Marek Laimets
02.06.25	Püha khk, Sutu k	Objekti külastamine: Salu niit	Marek Laimets
02.06.25	Püha khk, Vanamõisa k	Objektide külastamine: Salu niit ja Salu väli	Marek Laimets
02.06.25	Püha khk, Saue-Putla k	Objekti külastamine: Leedu suur niit	Marek Laimets
28.06.25	Püha khk, Tõlluste k	Objekti külastamine: Peetsi tagune kivi	Marek Laimets
29.06.25	Püha khk, Pihntla k	Objekti külastamine: Pihntla hiis	Marek Laimets
30.06.25	Püha khk, Sutu k	Objektide külastamine: Loona Piretikivid, Salu niit + Lilasmeniidi ringvall + intervjuu Loona talu perenaiega (salvestis on Valdo Valperi käes)	Mari-Ann Rimmel, Valdo Valper, Marek Laimets
01.07.25	Püha khk, Kailuka k	Objektide külastamine: Urta saat ja Abruku auk	Valdo Valper, Marek Laimets
01.07.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Varese linn	Valdo Valper, Marek Laimets
01.07.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Jaanisaadu pühapaik (Ema-ja Isakivi)	Valdo Valper, Marek Laimets
02.07.25	Püha khk, Nässuma k	Objekti külastamine: Munaku salu	Valdo Valper, Marek Laimets
02.07.25	Püha khk, Tõlluste k	Objekti külastamine: Tõllumägi ja Tõllukivi	Valdo Valper, Marek Laimets
02.07.25	Püha khk, Leina k	Objekti külastamine: Kahu augud	Valdo Valper, Marek Laimets
02.07.25	Püha khk, Kangrusselja k	Objekti külastamine: Kangastsalu	Valdo Valper, Marek Laimets

Kuupäev	Khk, Küla	Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms	Osalejad
03.07.25	Valjala khk, Rõõsa k	Objektide külastamine: Kuru ohvikivi, Kullakivi ja Kuru allikad	Mari-Ann Rimmel, Ester Vaiksaar, Valdo Valper, Eeva Helga Kupits, Marek Laimets
03.07.25	Valjala khk, Väljaküla k	Objekti külastamine: Väljaküla ringvall ja jälgedega kivid	Ester Vaiksaar, Eeva Helga Kupits, Marek Laimets
25.08.25	Püha khk, Kõljala k	Objekti külastamine: Pühamets ja Salu väli	Marek Laimets
27.08.25	Püha khk, Sutu k	Objekti külastamine: Jaanimägi ja Lilasmeniidi mets	Marek Laimets
30.08.25	Püha khk, Kõljala k	Teabepäev Kõljala külakeskuses, vestlused kohalikega	Mari-Ann Rimmel (ettekanne), Krista Karro (ettekanne), Marek Laimets (ettekanne), 13 osalejat
31.08.25	Püha khk, Salavere k	Objekti külastamine: Tamme (Sindla) tamm	Mari-Ann Rimmel, Marek Laimets
01.09.25	Püha khk, Pihtla k	Objekti külastamine: Kopeldi lohukivi + intervjuu Pihtla küla Kopeldi talu peremehe Rein Jasminiga (s. 1985) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets
01.09.25	Püha khk, Rahniku k	Objekti otsimine: Arukopli Tõllukivi	Valdo Valper, Marek Laimets
01.09.25	Püha khk, Sutu k ja Pihtla k	Objektide külastamine: Allikvee Silmaallikas (Mõru allikas) + Neesi (Saatlata) allikad + intervjuu Sutu küla Allikvee talu perenaise [REDACTED] (s. 1949) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets, Merle Samson (Sutu küla Allika talu perenaine)
01.09.25	Püha khk, Kuusiku k	Objekti külastamine: Neitsitemägi	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Kuusiku k	Vestlus Kuusiku küla Jutu talu peremehe [REDACTED] (s. 1947)	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Kuusiku k	Vestlus Kuusiku küla Kiisa talu perenaise Elna Lõokesega (s. 1940)	Valdo Valper, Marek Laimets

Kuupäev	Khk, Küla	Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms	Osalejad
02.09.25	Püha khk, Kuusiku k	Objekti külastamine: Tondikivi	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Kailuka k	Objekti külastamine: Soobiku ohverdamiskoht + intervjuu Kailuka küla Soobiku talu peremehe [REDACTED] (s. 1988)(salvestis on Valdo Valperi käes)	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Suure-Rootsi k	Objekti külastamine: Nuki Tervenduskivi + Nuki kultusepaik + intervjuu Suure-Rootsi küla Nuki talu perenaise [REDACTED] (s. 1963)(salvestis on Valdo Valperi käes)	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Väljamõisa k	Objekti külastamine: Leetsaare kivid	Valdo Valper, Marek Laimets
02.09.25	Püha khk, Väljamõisa k	Objekti külastamine: Kooljamägi	Valdo Valper, Marek Laimets
03.09.25	Püha khk, Reo k	Katse tutvuda Reo külas oleva Reomäega. Kahjuks ei õnnestunud paika tol hetkel inventeerida, kuna parajasti toimus seal metsaraie, tee oli kinni.	Valdo Valper, Marek Laimets
03.09.25	Püha khk, Kuusiku k	Intervjuu Kuusiku küla Kahma perenaise Vööbe Uus'i (s. 1956) ja [REDACTED] (s. 1968) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets
03.09.25	Püha khk, Pihtla k	Intervjuu Pihtla küla Kööri talu perenaise [REDACTED] (s. 1968) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets
03.09.25	Püha khk, Rahniku k	Objekti otsimine: Arukopli Tõllukivi	Valdo Valper, Marek Laimets
05.09.25		Telefonivestlus Rahniku küla Aru-Tooma peremehe isa [REDACTED] (s. 1968)	Valdo Valper
11.09.25		Telefonivestlus kunagise Salavere küla Tamme talu peremehe [REDACTED] (s. 1942)	Marek Laimets
27.09.25	Püha khk, Salavere k	Objekti külastamine: Tamme (Sindla) tamm + Kahma allikas	Marek Laimets
28.09.25	Püha khk, Salavere k	Intervjuu Salavere küla Sepa talu perenaise [REDACTED] (s. 1938) (salvestis on Marek Laimetsa käes)	Marek Laimets

Kuupäev	Khk, Küla	Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms	Osalejad
15.10.25	Püha khk, Tõlluste k	Objekti külastamine: Jaani auk	Marek Laimets
18.10.25	Püha khk, Reo k	Objekti külastamine: Kilbu allikas	Marek Laimets
19.10.25	Püha khk, Liiva-Putla k	Objektiga tutvumine: Pikk-kivi	Marek Laimets
19.10.25	Püha khk, Sagariste k	Objektiga tutvumine: Päevasoo allikad	Marek Laimets
21.10.25	Valjala khk, Väljaküla k	Objektiga tutvumine: Piru auk	Marek Laimets
22.10.25	Püha khk, Liiva-Putla k	Intervjuu Liiva-Putla Kusta talu perenaise Laine Sepp'iga (s. 1957) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Marek Laimets
22.10.25	Püha khk, Liiva-Putla k	Objektiga tutvumine: Allika kaju	Marek Laimets
22.10.25	Põide khk, Asva k	Objektiga tutvumine: Salu auk	Marek Laimets
22.10.25	Põide khk, Asva k	Objekti külastamine: Salumägi	Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Kaali-Liiva k	Objektiga tutvumine: Metsikualune	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Matsiranna k	Objektiga tutvumine: Velvamägi (Võlvamägi) ja Velvamäe (Võlvamäe) kivi	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Väljamõisa k	Intervjuu Väljamõisa küla Välja talu perenaise Leida Truuga (s. 1942) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Väljamõisa k	Intervjuu Väljamõisa küla Toomepuu (Tuulingu) talu peremehe [REDACTED] (s.1959) (salvestis on arhiveeritud KM ERA-s)	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Väljamõisa k	Objektiga tutvumine: Auguga kivi	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Pihtla k	Objektiga tutvumine: Paevälja Tõllukivid + vestlus Pihtla küla Hallikivi talu peremehe [REDACTED]	Valdo Valper, Marek Laimets
24.10.25	Püha khk, Pihtla k	Objektiga tutvumine: Võpsiku talu juures põllu peal olev rändrahn	Valdo Valper, Marek Laimets

<i>Kuupäev</i>	<i>Khk, Küla</i>	<i>Tegevus: objektide otsimine, inventeerimine, küsitlemine, intervjuud, majutuskoht vms</i>	<i>Osalejad</i>
13.12.25		Telefonivestlus kunagise Salavere küla Tamme talu peremehe [REDACTED] (s. 1942)	Marek Laimets

3 Tööde käigus ette tulnud probleemid, ettepanekud tulevasteks inventuurideks teistes piirkondades

Arhiivandmestik oli kohati lokaliseerimatu või raskesti lokaliseeritav ja väheütlev, vanad talunimed osalt kadunud/muutunud, andmete interpreteerimine ja maastikuga kokkuviiimine oli mõnikord päris keeruline. Vanemaid pärimusandmeid oli küllaltki napilt, samas ei teata tänapäeval sageli enam midagi ajaloolist lisada, kuigi paika võib kohalik elanik pidada pühapaigaks (nt ravipraktika võib järgida vanemaid traditsioone). Seetõttu on raske tõmmata piiri nn uustekkeliste ja järjepidevate pühapaikade vahel. Mitmel puhul oli säilinud silmapaistev, suure tõenäosusega kunagi pühaks peetud objekt, nt loodusliku või tehisliku lohuga (lohkudega) kivi või kivikonstruktsioon, aga selle kohta pärimust ei ole kirjas või ei mäletata – traditsioon on katkenud. Mõnigi koht vajaks edasist täiendavat uurimist või info otsimist. Püha kihelkonnas, võrreldes Valjala, Pöide ja Karjaga, ei ole varasemal ajal kuigi palju pärimuslikku infot kogutud, samas võib eeldada siiski ka siin Saaremaale omase pühapaikade võrgustiku olemasolu, mida laseb aimata ka pärandkultuuri kaardistusel fikseeritud teave.

Hävinud, kahjustatud või unustatud püha- ja hiiekohtade määratlemine ja piiritlemine on keeruline, heal juhul saab lähtuda reljeefist või vanadest kaartidest. Peaks ka kaaluma, millist infot avalikustada, sest detektorism ohustab muistiseid.

Mõnede paikade puhul oli ligipääs autoga raskendatud. Teeolud olid autoga läbimiseks kas liiga auklikud või aastaajast lähtuvalt halvad ja läbimatud (liiga pehmed ja veerohked). Aeg-ajalt juhtus, et jalgsi liikumiseks mõeldud metsateed ja sihid olid kohati tihedasti võsa, kõrge rohu ja noorendiku sisse kasvanud, nõnda et oli raske aru saada, kust tee täpselt kulgeb. Maastikku inventeerides olid aastaajale kohaselt mõned paigad ka lausa läbimatud kõrge veetaseme osas (nt aprilli lõpus Kailuka Salu paigas olevad karstialad). Ühes kohas (Reomägi) oli metsaveokite poolt näiteks tee üldse kinni pandud.

Kohati oli liikumine raskendatud, kas tiheda ja läbimatu võsa tõttu (nt Varese linn, Abruksu auk, Pikk-kivi, Pihla hiis) või metsaveokite poolt tekitatud roobaste või ka melioratsiooni tagajärjel auklikuks tehtud maastikul (Hõbevare mägi, Väljamõisa auguga kivi). Tehnilisi probleeme tekkis ka eri vormingus failidega, need õnnestus IT-spetsialisti abil lahendada. Mõni tööloik võttis rohkem aega kui algul arvatud.

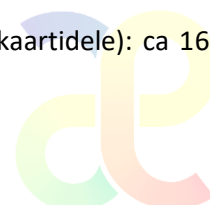
4 Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd (arhiivitööd): kokku ca 100 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: ca 215 tundi.

Järeltööd (aruannete kirjutamine ja toimetamine, objektide ja piiride kandmine kaartidele): ca 160 tundi.

Kokku: 475 tundi.

5 Ülevaade töö tulemuslikkusest

5.1 Üldiselt

Eeltööde käigus eristasime esialgses nimistus Püha kihelkonnas kokku 90 kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika (nende seas eraldi arvestatuna komplekside hulka kuuluvad üksikobjektid/toponüümid ja kompleks tervikuna eraldi, samuti loodus- ja muinsuskaitsealused paigad, hävinud paigad, kaartidelt leitud paigad). Kohad said külapõhised kohakoodid.

Neist 33 (6 ala, ülejäänud punktobjektid) said inventeeritud maastikul ja kirjeldatud andmete failis, lisaks külastati, kirjeldati ja pildistati veel 21 oletatavat pühapaika ja ala (kokku 54). Inventeeritud 33-st on ca 23 tugevate argumentidega, osa puhul on tuginetud eeskätt toponüümidele, mis viitavad pühapaikadele, kahe koha puhul võib lõpuks kõiki asjaolusid analüüsides öelda, et need tõenäoliselt ei ole pühapaigad. Maastikul käidud teiste 21 paiga seas on ilmselt samuti kohti, mis on kunagised looduslikud pühapaigad, ehkki kirjapandud teave on napp. 14 paiga puhul, mida ei õnnestunud inventeerida, võiks lisainfot saades veel potentsiaali olla. 4 pühapaika on hävinud, pöördumatult/suures ulatuses kahjustatud või jäänud leidmata puuduliku, tõenäoliselt kaduma läinud info tõttu. Osa algsesse tabelisse koondatud paiku/toponüüme jäid siiski ebapiisava pühadusele viitava info tõttu uuringusse kaasamata ning paari objekti puhul selgus, et tegemist on ühe ja sama paigaga.

Mitu kohta sai lokaliseeritud ja inventeeritud ka oletamisi, peamiselt ajaloolise kaardiinfo, toponüümilise ja maastikulise tõenäosuse põhjal, ilma pärimuse või kohalike inimeste kinnitusest (näiteks Vatsküla ja Kasti külade vahel olevad Pühatu paigad, Kuusiku küla Alumetsa mägi jt).

Püha kihelkonnas kaardistati inventeerijate sügavamast pärandihuvist lähtuvalt ka rida oletuslikke pühapaiku, peamiselt vanadelt kaartidelt ja arhiivikogudest leitud kohanimedel alusel. Kuna Saaremaa vanem kultuuripärand erineb mandri-Eesti omast, ning Püha khk-s talletatud pärimusaines pole eriti rikkalik, võib laiem, maastikunähtusi ja vanu toponüüme arvestav lähenemine siin end õigustada ja tuua välja arheoloogiliselt huvipakkuvat infot ning muud teemasidusat või kontekstuaalset teavet. Kindlamate tõenditeta paiku ei esitata pühapaigana kaitse alla võtmiseks, samas jääb võimalus, et leitakse täiendavat infot juurde. Oletuslike paikade hulka jäid nt Eiste küla Reostemägi; Kõljala külas olev Kangastsalu, Nässuma küla juures olev Munaku salu, Sagariste küla Päevasoo, Kailuka küla Salu paigad, Kõljala Pühametsa lõunapoolne pikendus Saluvälja mets, Vanamõisa küla lige paigad, Leina küla Kahu auk ja Kahu augud, Matsiranna küla Velvamägi, Tõlluste küla lähedal olev Jaani auk, Väljamõisa küla juures olev Vidrassaare kivivall jt). Pühaks mäeks on pärimuses peetud ka Püha kiriku asupaika, selle inventeerimist ei peetud vajalikuks, samuti ei inventeeritud Ristijõge.

Mitu kivi olid seotud viljakusmaagiaga (sh Piretikivi ja Titekivi Suure-Rootsi k, Nupuga kivi Kailuka k,), samas ei esinenud Liukivi nimetust.

Kunagisteks sakraalseteks kompleksideks (suuremateks aladeks mitme objektiga, mis võisid olla omavahel seotud või kuuluda kokku) võib lugeda järgmised kohad/alad:

- 1) Salu paigad (Pha_Sutu_04) ja Loona Piretikivid (Pha_Sutu_01),
- 2) Varese linna pühapaik (Pha_Kailuka_02) ning Urta saat (Pha_Kailuka_10) ja Abruku auk (Pha_Kailuka_09),
- 3) Salu- (Pha_Kailuka_07) ja lige-paigad (Pha_Vanamõisa_01),
- 4) Alumetsamägi (Pha_Kuusiku_04) ja Päavamägi (Pha_Reo_02),
- 5) Pihtla hiis (Pha_Pihtla_01), Kuusiku lageaid (Pha_Sutu_05) ja Neesi allikad (Pha_Sutu_06),
- 6) Pühamets (Pha_Kõljala_01) ja Saluvälja mets (Pha_Kõljala_02).

Kaitsealuseid pühapaiku on vähe, kuid neist on ka arvukamalt pärimust. Palju tähelepanu on saanud Kaali järv. Kõige eripärasem füüsiline objekt oli Sutu küla juures olev Lilasmäeniidi kividest laotud ringvall (Pha_Sutu_04). See võib olla arheoloogiliselt huvipakkuv objekt, mis vajaks lähemat uurimist. Siinset lagedat Salusood (kus asetseb ohvrivare) ümbritsesid ringina Lilasmäeniit, Jaanimägi (Uhemägi) ja Saluniit (mägi) oma vanade laialehiste salumetsadega.

Erilise paigana võib esile tõsta Kaali külas oleva Metsikualuse (Pha_Kaali_02) – küla kõrval olev mets, kust leidsime ka ohvrikivi, mille samblakihi alt tulid nähtavale sinna asetatud Eesti Vabariigi aegsed mündid (1990. aastatest). Lisaks asub selle võrdlemisi väikse ala peal palju muinasajale viitavaid kivikonstruktsioone (kalmed ja/või muistsete põldude jäänused ja võimalik ka, et mingid rituaalsema iseloomuga kivikuhjatised). Koht on oluline Saaremaal ja Läänemaal varasemalt levinud eripärase metsiku-kultuse, Metsiku-nimelise viljakus- ja karjakaitsehaldja austamise kontekstis. Komme on hästi dokumenteeritud juba 17.-18. sajandi vahetusel ning J. B. Holzmayeri andmetel oli 19. sajandi keskel *metsiku tegemine* ning kujule ohverdamine tuntud ka Saaremaal (vt lähemalt Västriku 1996). Märke sellest võib leida pea igas Saaremaa kihelkonnas, selged äratuntavad nimed-pärimused puuduvad ehk vaid Kärla ja Jaani kihelkonnast ning Sõrve poolsaarelt.

Piirkond on rikas Tõllu-lugude poolest. Tõllu, nagu ka Kalevi nimi on seostatav kunagiste ülikutega. Püha kihelkonnas on palju Tõllu, Pireti või ka Vanapaganaga seostatud süvendite või jälgedega kive, mitmed neist on säilinud ja mõned said inventeeritud. Kividest võib esile tõsta Kailukas paikneva Laiakivi (Pha_Kailuka_06), lilaste külas oleva Tõllu sõrmejälgedega kivi (Pha_lilaste_01) ja Liiva-Putla küla juurde kuulavas metsas paiknev Tõllu pärimustega seotud kõrge rändrahn Pikk-kivi, mille külje all paiknevad kõrvuti kaks väiksemat piklikku laeva-kujulist kivi (Pha_Liiva-Putla_02). Kõik nad on ainulaadsed ja teistest kividest selgelt eristuvad, samas ei ole kõigi kohta kirja pandud otsesõnalist teavet ohverdamisest vms. Naabermaades (Lätis, Leedus, Venemaal) on kõiki jäljekive loetud kultuslike kivide hulka. Eestis on uurijad eri meelt nn hiukivide (mis sageli on ka jäljekivid) kuuluvuse osas looduslike pühapaikade hulka, kui pole kirjas teateid rituaalsest kombestikust. Samas on loodusliku pühapaiga tunnuseks ka pühaks pidamine. On teada, et suuri üksikuid kive, nagu ka puid, on peetud olulisteks maamärkideks ning neid on austatud ning hoitud. Samas on Saaremaalt, ka Püha kihelkonnas, mitmeid näiteid, kus hiimuistendiga kivid on ühtlasi ka ohvripaigad, ravipaigad või seotud viljakusmaagiaga. Kivid, mis seostuvad vägimeestega/mütoloogiliste olenditega ning millel on ka jälgedeks peetud süvendid, on suurema tõenäosusega nt ravikivid kui jälgedeta kivid. Kivilohku koguneva veega ravitsemine on olnud üldine komme ka mujal Eestis. Holzmayeri järgi nimetati 19. sajandil üldistavalt naabruses Kaarma kihelkonnas Kalevi jälgedeks või ka *alla kiwwideks* suuri graniitkive, mille pealmisel küljel oli lohk. Vihmavett, mis sinna kogunes, nimetati *kalevi jäljeveeks*. Kui kellelegi olid haiged või nõrgad silmad või nahahaigus, läks ta kalevijälje juurde, kaapis sinna hõbevalget, pesi selle veega haiget kohta, sülitas kolm korda järele jäänud vette, ning sellega ravi lõppes. Paljud olid seeläbi terveks saanud. (Holzmayer 1872, 34 (9)). Üldine oli ka uskumus, et kivid olid vanasti pehmed, mistõttu jäljed said tekkida. Püha kihelkond on Tõllu- ja Pireti-pärimuse üks keskseid alasid (siin asub Tõllu/Tõlluse elupaigaks peetud Tõlluste mõis, samuti üks Tõllu haudadest – kivilohk, mis kantud ka Mellini kaardile). Mütologiseerunud, üleloomulike võimetega tegelased võivad lugudes vahetuda (nt Tõll, Vanapagan, Kalev, ka Jeesus), rahvajutud selgitavad eriliste, tähenduslike kivide ja neil olevate lohkude tekkimist. Tõllupärimust ei ole sama palju Saaremaa põhjaosas. Nt Tõllumuistendite akadeemilise väljaande üks koostajaid E. Laugaste on välja toonud arvamuse, et sellised objektid võivad märgistada vanemaid kultusepaiku (Laugaste jt 1963, 22).

Pole kahtlust, et need olid olulised objektid vanal pärimusmaastikul ka ilma ohverdamispärimuseta (mis ei pruugi ka alati olla autentne). Palju pärimuses mainitud kive on hävinud, aga kuna siinsed olid säilinud ning õnnestus need maastikul üles leida, lokaliseerida ja kirjeldada, siis seda ka tehti,

ennetamiseks nende hävimist teadmatuse ja unustamise tõttu. Kui Püha kihelkonnas oleks varasemalt rohkem pärimust kogutud, teaksime me ilmselt nende kohta rohkem. On ka võimalus, et kusagil leidub veel täiendavat infot.

Hiie-mõiste seostub aladega ning tihti on seal kõrvuti mitu hiie-osisega mikrotoponüümi. Püha kihelkonna pindala poolest suurimaks hiiealaks, kus pärimuste järgi käidi jumalaid austamas, on kindlasti Pihtla hiis/hiiemets (Pha_Pihtla_01), mis võttis omal ajal enda alla ligi 58 ha suuruse ala. Territoriaalselt võib Pühatu-, Salu- ja lige-nimeliste paikade näol suuremateks pühadeks aladeks lugeda isegi Lõuna-Saaremaal Vätta poolsaare põhjaosas Vanamõisa külast läänes kuni Kailuka küalani idas olevat lige- ja Salu-nimeliste paikade metsa- ja soomassiivi, milles annavad tooni ka karstipiirkonnad kurisutega, ning Vatsküla ja Kasti külade vahel olevat Pühatu-nimelist metsa- ja soomassiivi.

Suurema püha alana võib esile tõsta veel Kõljala Pühametsa (Pha_Kõljala_01), kus kasvavad 300-400 aastased tammed (selle kõrval on Salu-nimelised paigad), üksikpuuna Salavere külas oleva Tamme ehk Sindla tamme (Pha_Salavere_01). Viimase osas võib tegemist olla ilmselt Saaremaa kõige jämedama ja Eesti ühe jämedaima tammega. Selle tüve ümbermõõt rinna kõrguselt on 7,20 m.

Väga paljud Püha kihelkonna pühadusega seotud kinnismuistised ja pühapaigad asuvad karstialadel või piirnevad nendega. Kokku on äratuntavalt karstilise iseloomuga paiku uuritute seas 14. Karstide ja kurisutega on seotud näiteks sellised paigad nagu Reostemägi (Pha_Eiste_01), Kailuka Salu paigad (Pha_Kailuka_07), Soobiku ohverdamiskoht (Pha_Kailuka_08), Abruuku auk (Pha_Kailuka_09), Pühamets (Pha_Kõljala_01), Saluvälja mets (Pha_Kõljala_02), Kahu augud (Pha_Leina_05), Kahu auk (Pha_Leina_06), Munaku salu (Pha_Nässuma_01), Pihtla hiis (Pha_Pihtla_01), Kopeldi lohukivi (Pha_Püha_03), Matu auk (Pha_Reeküla_03), Salu paigad (Pha_Sutu_04) ja Tõllu sõrmejälgedega kivid (Pha_lilaste_01). Seeläbi võib ka öelda, et Püha kihelkonna pühapaikade üks iseloomulikumaid tunnusoone on teiste seas ka karstinähtuste olemasolu.

Mõnedki objektid on ka kannatada saanud. Nt Varese linna pühapaik (Pha_Kailuka_02), Kilbu allikas (Pha_Reo_03), Neesi allikad (Pha_Sutu_06), Reostemägi (Pha_Eiste_01), Tõllumägi (Pha_Tõlluste_02), Neitsite mägi (Pha_Kuusiku_01) ja Pihtla hiis (Pha_Pihtla_01) on teatud ulatuses kahjustatud:

- kruusavõtmise tagajärjel – Varese linna pühapaik, Reostemägi, Neitsite mägi;
- metsaraiete ja maaparandustööde tagajärjel – Neesi allikad, Pihtla hiis, Kilbu allikas;
- kolhoosi suurfarmi hoonete rajamise tagajärjel osa mäest ära kaevatud – Tõllumägi.

Arvestatav osa on (keskmiselt kolmandik kuni pool) neist veel alles ja allesjäänud osa saaks edasiste kahjustuste eest kaitsta. Samuti võiks neid paiku vaadelda kui olulisi kohti täiendavate teadmiste hankimisel – mitmeid neist tasuks ilmselt arheoloogiliselt uurida. Varese linna pühapaiga, Reostemäe, Neitsite mäe ja Tõllumäe puhul tuleks kaitsta säilinud osa, kuid teiste paikade puhul on pikema aja perspektiivis teatud taastumine siiski võimalik, nt maha raiutud metsad saavad asemele kasvada ja ka maaparandustööde käigus tekkinud kahjustusi on vajadusel võimalik - kui on ses osas saavutatud mingi ühiskondlik kokkulepe – kas osaliselt või suuremas ulatuses kõrvaldada.

Mõni oletatav pühapaik – nt Tõlluste küla juures olev Jaani auk (Pha_Tõlluste_05) ja Vidrassaare ringikujuline kivivall ning selle keskel olev suur tasane kivi (Pha_Väljamõisa_04) vajaksid täiendavat uurimist (arheoloogiliselt ja ka pärimusliku tausta osas – nt küsitledes kohalikke, otsides veel võimalikke arhiiviallikaid). Paigad on esinduslikud (st piirnevad hiitele iseloomuliku vana laialehise salumetsaga) ning võimalikule pühadusele viitavate näitajatega (vanad kohanimed ja nende asend teiste ümbruskonna paikade suhtes, Vidrassaare puhul samuti hästi esile tulev kõrgendik ja selle peal olev ümar kivivall, mille keskel rituaalse ruumi keskkohas on võimalik ohvikivi – suur tasane kivi).

Saaremaalt ei ole just palju teada selliseid 20 m läbimõõduga ringi kujulisi kivivalle (ringvalle). Selles mõttes on ka Vidrassaare paik eriline ja vajab uurimist ka arheoloogi pilguga. Samuti vajab arheoloogilist uurimist vanadel kaartidel Linnamäe toponüümiga tõenäoline vana nn Vareslinna ohvrikoht, mis asub merest ca 1 km kaugusel (on alust arvata, et linna-pärimus on nihkunud või seostatud praegu kaitse all oleva mereäärse matmispaiigaga, Varese kabeliga; maa on sajandite vältel kerkinud).

Osaks Saaremaa eripärast on lokspirikohad – paigad, millega seostuvad pärimused nõidade kokusaamisest pühade ajal. Tegemist võib olla kohtadega, kus kunagi toimusid rituaalsed pühadeaegsed kogunemised, kuid mis on ristiusu mõjul saanud negatiivse, demoniseerunud tähenduse. Püha kihelkonnast on potentsiaalseid lokspirikohti teada vaid üks – Jalgalaskma mets.

Arhiiviandmete nimistu täienes tänu Minni Saapari Pihtla valla pühapaikade uurimusele, ent sealgi jäid mitmed kohad ebamääraseks ja info napiks. Omajagu pühapaikadele viitavaid kohanimesid leidis vanadel 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Püha kihelkonna (EAA.2072.3.212 leht 1 (1788); EAA.2072.3.213 leht 1 (18. saj lõpp); EAA.2072.3.214 leht 1 (1800); EAA.2072.3.215 leht 1 (18. saj lõpp); EAA.2072.3.217 leht 1 (1784); EAA.2072.3.219 leht 1 (1800); EAA.2072.3.220 leht 1 (1784); EAA.2072.3.223 leht 1 (1787)) ning Pihtla (EAA.3724.5.425 leht 1 (1901)) ja Kõljala (EAA.1416.1.74 leht 1 (19. saj); EAA.1416.1.80 leht 1 (1895-1897)) mõisa kaartidel, mille abil lokaliseeriti mitmeid kohti. Samuti on olnud abi infovahetustest teiste tööühma liikmetega.

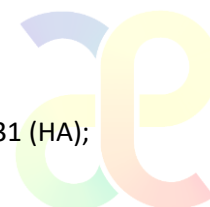
5.2 Varasemast kaitse all olevad kohad

Neli pühapaika on Püha kihelkonnas juba loodusliku pühapaigana **muinsuskaitse all**:

- 1) Pha_Kaali_01, kindlustatud asula ja ohverdamiskoht / Kaali järv – reg-nr 12602;
- 2) Pha_Saue-Putla_01, ohvrikivi Suurkivi / Kurnivälja Laikivi – reg-nr 12622;
- 3) Pha_Sutu_05, Kuusiku lageaed / ohverdamiskoht – reg-nr 12605; (selle kohta on 2004-2007 aastail toimunud M. Mägi juhitud arheoloogilistel kaevamistel selgunud, et ohverdamiskohana kaitse all olev ala (nn Kuusiku lageaed ehk Pällamõis) kujutab endast hilisrauaaja ja 16.-17. sajandi sadamakohta, kuhu on muinasajal rajatud paadikai ning varauusajal ka hoonetekompleks. Lisaks Ristioja/Maretiristi jõe lõunakaldal paiknevale muistisele uuriti ka ojust põhja pool asuvat kivikalmena (registri nr 12626) kaitse all olevat varet, mis osutus hiliseks ahjuvareks). Kohale on Muinsuskaitseameti jaoks pühapaiga-ekspertiisi teinud Jüri Metsalu 2014 ja soovitanud seda paika kaitsta mitte pühakoha, vaid sadamakohana. Samas on võimalik, et sadamakoha juures kunagi ka ohverdati seoses merelkäimisega. Eri aegadel võib kohtadel olla eri tähendusi või funktsioone.
- 4) Pha_Tõlluste_04, Tõlluste Tõllukivi/ ohvrikivi – reg nr 12627.

Üheksa pühapaika jääb **kaitse- või hoialadele või mälestise kaitsevööndisse**, kuid pole kaitse all eraldi objektina:

- 1) Pha_Kaali_01, Kaali järv – KLO1000477 (MKA);
- 2) Pha_Kõljala_01, Pühamets – KLO1000602 (LKA) (osaliselt LKA kaitse all, osaliselt VEP kaitse all);
- 3) Pha_Sutu_01, Loona Piretikivid - KLO2000331 (HA);
- 4) Pha_Sutu_04, Salu paigad – KLO2000331 (HA) (osaliselt kaitse all);
- 5) Pha_Suure-Rootsi_01, Jaanisaadu pühapaik (Ema- ja Isakivi) - KLO2000331 (HA);

- 6) Pha_Suure-Rootsi_04, Ammi allikas - KLO2000331 (HA);
- 7) Pha_Suure-Rootsi_07, Titekivi - KLO2000331 (HA);
- 8) Pha_Suure-Rootsi_08, Pireti kivi - KLO2000331 (HA);
- 9) Pha_Suure-Rootsi_11, Kuradi kivi – KLO2000331 (HA);

LKA = looduskaitseala; MKA = maastikukaitseala; VEP = vääriselupaik; HA = hoiuala.

5.3 Maa- ja Ruumiameti pärandkultuuri kaardikihile (edaspidi pärandkultuuri kaart)

Pärandkultuuri objektidena olid juba kaardile kantud järgmised (kaitseta) pühapaigad:

- 1) Pha_Suure-Rootsi_02, Viikingisadam ja Tammemäe hiiekoht - 592:KUL:004 ja Tammemäe hiis ja püha kivi - 592:RIT:006 (auguga püha kivi ehk Kahu ohvrikivi ei asu Tammemäel, seda kivi kahjuks sealt mäe pealt ei leidnud. EELIS'es ära toodud pildivalikule tuginedes peaks selle eeldatav asukoht olema järgmine: X: 6455306, Y: 425595;
- 2) Pha_Kailuka_01, Nupuga kivi – 592:KIV:005;
- 3) Pha_Kailuka_06, Laiakivi – 592:KIV:003.

Kaitse- või hoiualadele või mälestise kaitsevööndisse jäävad pärandkultuuri objektid:

- 4) Pha_Suure-Rootsi_04, Ammi allikas – 592:ALL:001;
- 5) Pha_Suure-Rootsi_07, Titekivi -592:KIV:002;
- 6) Pha_Suure-Rootsi_08, Piretikivi – 592:KIV:006;
- 7) Pha_Suure-Rootsi_11, Kuradikivi – 592:KIV:001;
- 8) Pha_Väike-Rootsi_01, Ema-ja Isakivid – 592:KIV:004 ja Kiviring ümber altari – 592:RIT:008.

5.4 Maa- ja Ruumiameti Looduslike pühapaikade kaardile kantud objektid

Looduslike pühapaikade kaardile on kantud:

- 1) Pha_Kaali_01 Kaali järv,
- 2) Pha_Kailuka_01 Nupuga kivi,
- 3) Pha_Kailuka_06 Laiakivi,
- 4) Pha_Kuusiku_03 Pälla mõis ehk Kuusiku lageaed,
- 5) Pha_Kõljala_01 Kõljala Pühamets,
- 6) Pha_Suure-Rootsi_02 Tammemäe hiis ja ohvrikivi,
- 7) Pha_Suure-Rootsi_04 Ammi allikas,
- 8) Pha_Suure-Rootsi_07 Titekivi,
- 9) Pha_Suure-Rootsi_11 Kuradi kivi,
- 10) Pha_Tõlluste_04 Suure Tõllu kivi / Tõllu kivi.

6 Üldine hinnang kohalikele oludele, rahvastiku järjepidevusele ja teadmistele pühapaikadest

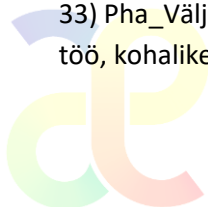
Need, kellega jutule saime, tundsid üldiselt ümbrust ja loodust hästi. Kohalikele inimestele teeb muret laialdane metsaraie. Varem, 2008. aastal, on antud piirkonnas looduslike pühapaikadega õpilastööna tegelenud kohalike juurtega Minni Saapar, kelle panus aitas kohti leida ja kaardistada. Saapar on kirjutanud: "Kaardilt tuleb ka hästi välja, kuidas mõnede piirkondade kohta on infot rohkem ja teiste kohta pole peaaegu midagi. Siin mängib olulist rolli just vanade kohalike inimeste olemasolu, sest enamasti teadis ühte kohta mainida vaid 2-3 inimest. Eriti mereäärsetes piirkondades on aga probleemiks see, et suur osa on suvilaid, nii ei ole seal üldse võimalik inimestega kontakti saada, rääkimata sellest, et nad sealse maa kui sellisega seotud oleks ja midagi rääkida teaks. Teiseks võib välja tuua ka selle, et viimane põlvkond, kelle puhul oli lootust, et nad midagi teavad, on praegu juba ~70–90 aastased. Seega on veel viimased aastad võimalik midagi välja selgitada. Nende lapsed, kelle seas on kindlasti ka neid, kes on vanu jutte meelde jätnud, elavad aga linnas, halvemal juhul on talukohadki müüdnud ja nii on väga keeruline päris kohalike inimesteni jõuda." Ta nendib ka seda, et rahva suus elab nimi või osa hiiest (näiteks teadmine suurest kivist) kauem, kui tervik. Alles jäävad detailid, nagu näiteks teadmine Püha metsa kohta Kõljalas: oksi ei tohi murda. Saarlased ise on nende paikade säilitamisest ja kaitsmisest huvitatud. (Saapar 2008, 35-36).

Kasulikke juhiseid andsid inventeerijatele kohalikud elanikud

7 Inventeeritud kohtade nimestik

- 1) Pha_lilaste_01 **Tõllu sõrmejälgedega kivid** (lokaliseeritud pärimuse põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 2) Pha_Ilpla_01 **Ilpla Tondikivi** (Minni Saapari töö põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 3) Pha_Kaali_02 **Metsikualune ja ohvrikivi** (lokaliseeritud EKIKN põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 4) Pha_Kailuka_01 **Nupuga kivi** (lokaliseeritud pärimuse ja EKIKN põhjal),
- 5) Pha_Kailuka_02 **Varese linna pühapaik** (lokaliseeritud vana kihelkonnakaardi ja pärimuse põhjal),
- 6) Pha_Kailuka_06 **Laiakivi** (lokaliseeritud pärimuse ja EKIKN põhjal),
- 7) Pha_Kailuka_08 **Soobiku ohverdamiskoht** (lokaliseeritud Minni Saapari töö põhjal),
- 8) Pha_Kuusiku_01 **Neitsite mägi** (lokaliseeritud pärimuse, kohalikelt saadud teabe ja EKIKN põhjal),
- 9) Pha_Kuusiku_04 **Alumetsa mägi** (lokaliseeritud vanade kihelkonnakaartide ja EKIKN põhjal),
- 10) Pha_Kuusiku_05 **Tondikivi ehk Tõllukivi** (lokaliseeritud pärimuse ja kohalikelt saadud teabe põhjal),

- 11) Pha_Kõljala_01 **Kõljala Pühamets** (lokaliseeritud pärimuse ja kihelkonnakaartide põhjal),
- 12) Pha_Liiva-Putla_01 **Kahula mägi** (lokaliseeritud pärimuse, kihelkonnakaartide ja EKIKN põhjal),
- 13) Pha_Liiva-Putla_02 **Pikk-kivi** (lokaliseeritud pärimuse, EKIKN kaardi ja teksti põhjal),
- 14) Pha_Liiva-Putla_04 **Allika kaju** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe, pärimuse põhjal, täpsustatud välitöödel, EKIKN – kaart, toponüüm ja tekst),
- 15) Pha_Pihtla_01 **Pihtla hiis** (lokaliseeritud kihelkonna- ja mõisakaartide, pärimuse ja toponüümide põhjal tänapäeva kaartidel, EKIKN),
- 16) Pha_Püha_03 **Kopeldi lohukivi** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe ja Minni Saapari töö põhjal),
- 17) Pha_Reeküla_01 **Kalevipoja kivi** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe ja pärimuse põhjal),
- 18) Pha_Reo_03 **Kilbu allikas** (lokaliseeritud pärimuse ja EKIKN põhjal),
- 19) Pha_Salavere_01 **Tamme tamm** (lokaliseeritud Minni Saapari töö ja kohalikelt saadud teabe põhjal),
- 20) Pha_Saue-Mustla_02 **Ilmoja allikad** (pärimused, mõisakaart, täpsustatud välitöödel),
- 21) Pha_Sutu_01 **Loona Piretikivid** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe ja pärimuse põhjal),
- 22) Pha_Sutu_02 **Mõru allikas** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe ja EKIKN põhjal),
- 23) Pha_Sutu_04 **Salu paigad ja ohrvivare** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe, pärimuse, EKIKN ja kihelkonnakaartide põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 24) Pha_Sutu_06 **Neesiallikad** (lokaliseeritud kohalikelt saadud teabe ja pärimuse põhjal),
- 25) Pha_Suure-Rootsi_02 **Tammemäe hiis** (lokaliseeritud pärimuse, Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihi ja looduslike pühapaikade kaardi põhjal),
- 26) Pha_Suure-Rootsi_04 **Ammi allikas** (lokaliseeritud pärimuse, Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihi ja looduslike pühapaikade kaardi põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 27) Pha_Suure-Rootsi_07 **Titekivi** (lokaliseeritud pärimuse, Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihi ja looduslike pühapaikade kaardi põhjal),
- 28) Pha_Suure-Rootsi_08 **Pireti kivi** (lokaliseeritud pärimuse, Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihi põhjal, täpsustatud välitöödel),
- 29) Pha_Suure-Rootsi_11 **Kuradi kivi** (lokaliseeritud pärimuse, EKIKN, Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihi ja looduslike pühapaikade kaardi põhjal),
- 30) Pha_Vaivere_01 **Kiigemägi** (lokaliseeritud arhiivandmete skeemi põhjal),
- 31) Pha_Vatsküla_01 **Pühatu mets** (lokaliseeritud kihelkonnakaartide ja EKIKN põhjal),
- 32) Pha_Väike-Rootsi_01 **Jaanisaadu pühapaik** (lokaliseeritud kihelkonnakaartide, Minni Saapari töö, kohalikelt saadud teabe põhjal),
- 33) Pha_Väljamõisa_01 **Väljamõisa auguga kivi** (lokaliseeritud kihelkonnakaartide, Minni Saapari töö, kohalikelt saadud teabe põhjal, täpsustatud välitöödel).

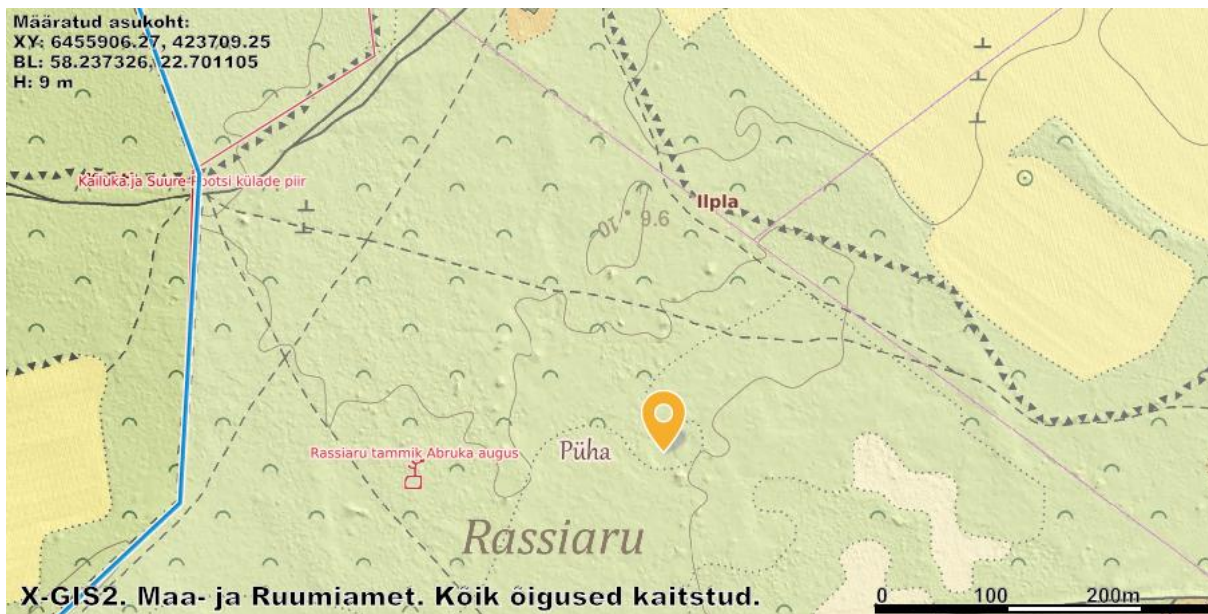
Lisaks maastikul otsitud, kirjeldatud ja pildistatud oletatavad võimalikud pühapaigad või nendega piirnevad paigad (täpsemad andmed ja fotod vajadusel olemas):

1) Pha_Eiste_01 **Reostemägi** (paik kajastub Kõljala (*Cölljal*) mõisa kaardil EAA.1416.1.80 leht 1 (1895-97) nimekujul *Reostemeggi*. Umbes pool sellest mäest on kruusa kaevandamisega ära veetud, ülejäänud osa ehk teine pool sellest paigast on alles (kõrgem osa), kus on peal keskmises vanuses segamets). Paigast veidi maad kirde pool asus vana kaardi järgi veesilm (kurisu) – *wasserloch*. See on ka tänapäeval maa sees oleva ümmarguse süvendina (lehtrina) kaardi peal hoomatav). Toponüüm võib seostuda Saaremaale omaste reomägedega.

2) Pha_Kailuka_07 **Salu paigad** (moodustavad koos selle lähedal, sellest lääne ja edela poole jäävate lige-paikadega lahutamatu terviku (Vt ka Pha_Vanamõisa_01 - lige paigad). Salu paikade ala peal asetsevad sellised Salu nimelised toponüümid nagu Salu niit ja Salu väli. Salu väli piirneb lääne poolt lige (*Eige*) mäega. Salu välja metsas asub kaks esinduslikku kurisut. Kui oletada, et Salu väli on kunagine pühapaik, siis need kaks kurisut võivad olla selle ala olulisemad kohad. lige (*Eige*) nimekuju taga võib kõigi eelduste kohaselt olla Hiie nimetus. On oluline välja tuua, et g-tähega tähistati vanasti j-häälikut. Viited allikatele: Salu toponüümid kajastuvad vanal kihelkonnakaardil (EAA.2072.3.214 leht 1, 1800) nimekujul *Sallo nieth* ja *Sallo welly*. lige toponüümid kajastuvad põhikaardil lige-nimelistena, vanal kihelkonnakaardil (EAA.2072.3.213 leht 1, 18. saj lõpp) aga nimekujudel *Eige meggi*, *Eige soo*, *Eige auk*).

3) Pha_Kailuka_09 **Abruku auk**. Abruku august u 470 m idakirdes asub ka Linnamäe (*Linna meggi*) nimeline paik, potentsiaalne koht, kus tõenäoliselt asus kohalik oluline pühapaik – Varese linn ehk linnaase (EKLA, F 199, AAS. Stip. ar. 3). Soome etnoloog Kustaa Viikuna (1984, 196) toonud nt Kaarma-Kungla külas sealse Urda talunime osas välja selle võimaliku seose muinaspõhja Urdiga. Oluline teave on ka Abruku augu kohta: *Vanasti kasvanud Rassiarus, mis ulatub Kailukast Ennu külani, põlistammik, suured tammed, suured männid ja võimsad sarapuud ning seal elutsenud hundid, teadnud kunagi vanarahva jutte rääkida Paavli Mari, kes oli sündinud 19. sajandi keskel*. (Kuusk 2020: 10). Rassiaru piirnes ida poolt tõenäolise Varese linnaasemega (vanal kaardil Linnamäe toponüüm), mille kohta on arhiivipärimustes kirjas, et see olnud saarlaste vana pühapaik, kus ohverdatud. Abruku auk on Rassiaru keskel. Hävinud Rassiaru tammik on märgitud pärandkultuuri kaardile kunagise püha metsana, mis võidi maha raiuda Liivi sõja käigus (PK kaart 592:KON:011) – kaardil on tähis vales kohas, august paarsada meetrit lääne pool. Tammik laius ilmselt augu ümbruses, mitte augus. Abruku nimetuse taga ei ole kindlasti Abruka saar, vaid lühend sõnadest Abru auk. Abru tähendavat vanas saare kõnepruugis rüngast, ringi vms. Vt: Abru - ring, rüing, rüngas (Khk); rõngas, ringas, rõngas (Khk, Kaa, Ans, Jäm, Muh + üle Eesti). Abruku auk ongi tegelikult ka kaardil nähtav täiesti ümmargune ehk ringi kujuline (Abru auk = ringi kujuline auk). Viited allikatele: Püha kihelkonna kaart EAA.2072.3.214 leht 1 (1800) *Abroko auk*. Praegu on seal ümbruses tihe kadastik.

Kaardil märgitud Abruku augu õige koht.

4) Pha_Kailuka_10 **Urta saat** – EAA.2072.3.214 leht 1 (1800) nimekuljel *Urta saat* Urta saadust u 430 m lõunakagus asub Linnamäe (*Linna meggi*) nimeline paik, potentsiaalne koht, kus asus tõenäoliselt kohalik oluline püha paik või ehitis – Varese linn ehk linnaase (EKLA, F 199, AAS. Stip. ar. 3). Saaremaa kohanimesid analüüsinud soome folklorist Kustaa Vilkuna (1984) toonud nt Kaarma-Kungla külas sealse Urda talunime osas välja selle võimaliku seose muinaspõhja Urdiga (*Urdr*).

5) Pha_Kõljala_02 **Saluvälja mets**. Kõljala Pühametsa kõrval. Tuginedes salu-osisega toponüümidele kui pärimuste ja rahvalaulude järgi üsnagi sagedasti hiiepaikade paralleelnimetusele, võib see seostuda püha paigaga. Salu välja lähedal, sellest ida ja kagu pool esinevad ka Salu põllu (*Sallo pold, Sallo pöld*) ja Salu lepiku (*Sallo leppik*) nimelised toponüümid. Lisaks asuvad tänapäeval Salu välja ala idaservas ka Vana-Salu ja Salu-nimelised talud. Salu põllu edelakülje all asub tõenäoline matmispaik – Koolja mägi (*Kolja meggi, Kolga meggi*). Viited allikatele: Kajastub Püha kihelkonna kaartidel ELA2072.3.212 leht 1 (1788) ja EAA.1416.1.74 leht 15 (1790) nimekuljel *Sallo welli*).

6) Pha_Kõljala_03 **Kangastsalu/Kangassalu**; Salutagune mägi (tuginedes kohanimeses figureerivatele Salu-osisega toponüümidele kui pärimuste ja rahvalaulude järgi üsnagi sagedasti hiiepaikade paralleelnimetusele, võib sel olla seos pühakohaga. Siin esineb peamise Salu-nimelise kohana Kangastsalu (Kangassalu), selle idaservas esineb veel ka Salutagune mägi (kunagine soosaar). Kangastsalu keskkohas on u 0,6 m kõrgune ja u 8,5 m ümbermõõduga kivi. Viide allikale: Kajastub Püha kihelkonna kaardil EAA.1416.1.74 leht 15 (1790) nimekuljel *Kangast sallu*).

7) Pha_Leina_05 **Kahu (Kahe) auk, Kahu (Kahe) augud** – karstiaugud. Püha paikadega võib oletamisi seostada, tuginedes andmetele Edela-Saaremaal kunagise Pälli küla juures (vana püha paik) ja Kesk-Saaremaal Liiva-Putla küla juures, kus Kahi- ja Kahu-nimelised paigad asuvad n.ö. pühas tsoonis, teiste püha paikade vahel ja juures, lisaks olevat Liiva-Putla Kahula mägi pärimusteate kohaselt hiiekoht. Kahu, kahi ja selle variatsioonid võivad siinkohal viidata jookohvri nimetusele (kahi, kahja) Kurisute sügavused jäävad vahemikku 0,7–1 m.

8) Pha_Leina_06 **Kahu auk** (vt täiendavat teavet eelmise objekti kohta).

9) Pha_Matsiranna_01 **Velvamägi (Völvamägi) ja Velvamäe kivi** (sõnatüve velva (völva) puhul võib näha sarnasust muinaspõhja mütoloogias mainitud nõia või ettekuulutaja nimetusega (völva, vqlva, vt nt <https://www.medieval.eu/the-volva-the-norse-sorceress/>). Kas see kohanimi siin ka kohalike nõidade/völudega seotud tähendusele osutab, on raske tõestada. Samalaadse nimetüvega toponüümid esinevad vanadel kaartidel ka Kesk-Saaremaal Kärla khk Jõempa juures. Viide allikale: kajastub Püha kihelkonna kaardil EAA.2072.3.219 leht 1 (1800) nimekuju *Welwa meggi*.

10) Pha_Nässuma_01 **Munaku salu**. Paiga juures (vahetu ümbrus) esinevad kohanimed Salu saat – Salu topoüüm esineb sageli seoses hiie mõistega –, Ohumetsa põld ja Sinimo põld. Ohu- ja Sini-nimelised paigad esinevad mujal Saaremaal teispoosusega ja pühadusega seotud paikade lähedal, ka loksperiga ja nõidadega seotud paikade lähedal (Sini-). Munak võib tähendada kivi (vrd Ida-Viru *hiemunak EKIKN vai varep2 hiimetsa [32] (2061033)*). Paiga loodeosas on huvitavad karstinähtused (kurisud). Viide allikale: Kajastub Püha kihelkonna kaardil EAA.2072.3.219 leht 1 (1800) nimekuju *Munnako Sallo*.

11) Pha_Püha_02 **Tammimägi/Sambepõllu** pühakoht ja „Kalakivi“ (Kalakiviks nimetas informant inimtekkelise kalakujulise uurisega kivi mäe idaküljel, mida inventeerimisel ei osanud otsida. Peab üle kontrollima, kas see on alles. Siinkohal võib esile tuua, et üks täpsema lokaliseeringuta arhiivitekst ütleb järgmist: *Püha kihelkonnas on ühel kivil kala kuju, nagu mõni [uure? paeski?] näha. Räägitakse, seal olnud enne hõbekala, aga see varastatud ära. See kala kuju pandud sinna kivile sellepärast, et siis paremad kalasaaki tuleks. E XII 61 (205) < Püha khk – Pr. Nigol*.

Viited allikatele: kunstnik Silvi Lepparu, snd 1962, teave [26.05.2025 ja novembris]; S. Lepparu on seal piirkonnas kümnekond aastat tagasi resideerunud, pidanud seda hiiekohaks (pühakohaks) ja viinud sinna ande. Tammimäe toponüüm on kuuldud kohalikelt inimestelt, praegu üldisest kasutusest väljas, rohkem infot kohalikud ei teadnud. Sambepõllu nimetus kajastub Läti Ajalooarhiivis (LVVA) hoiul oleva Püha pastoraadi (*Pastorate Pyha*) kaardil nr LVVA.6828.4.476 leht 1 (1833) nimekuju *Sambe põld*). Tammimäe lähedusest põllult olevat S. Lepparu sõnul detektoristid leidnud palju väärtuslikke esemeid, kaugele ei jää ka laialiküntud leiurohke kivikalme koht, mille tuvastas Marika Mägi 2021. Kas pidada seda nn uustekkeliseks pühapaigaks (vanu pärimusandmeid pole kirjas), või on tegemist siiski ajaloolise paigaga, millele võib viidata ka Sambepõllu toponüüm (võib osutada nt pühakujule või sambale)? Alal leidub ka erinevaid kive ning kasvab üks suurem toompihlakas, mille ümber on sel sajandil (ca 10-15 a tagasi) S. Lepparu koos kaaslastega sidunud linte.

Kala meenutava kujutisega kivi Püha k Tammimäel. Silvi Lepparu foto 2018

Vaade Tammimäelt Püha kiriku poole. Silvi Lepparu foto 2018.

12) Pha_Reeküla_03 **Matu auk** (M. Saapari mainitud: annikoht Reekülas Leedo talu juures. Leedo talu tänapäeval enam ei ole, kuid oletatav kunagine asukoht pidi jääma kuskile Matu augu juurde. Matu auk on sealne esinduslik karstikuris. Karstiaugud on mitmel puhul olnud ohvri- ja ravikohtadeks. Viited allikatele: M. Saapar 2008: 20; Paiga nimest (Matu auk) saime teada 23.04.25 kohalikult elanikult [REDACTED], s. 1959, Uue-Petri talu). Tõenäoline pühapaik.

13) Pha_Reo_02 **Pääva mägi** (väike kõrgendik Kukeniidi põllul. Võimalik seos päikese kummardamisega (päev = vanem nimetus päikese kohta). Kagu-Eestis on pühapaikadena teada nt Päävapäürdmise mägi ja Päävakivi. Pääva mäest u 450 m kagus asub võimalik pühadusega seostatav Alumetsa mägi. Pääva mäe lähedal on ka üks suurem kivi (rändrahn). Kunagi asus Päävamäe lähedal, sellest kirde, ida ja idakagu suunal märgala – Kiisa paju. Sellest omakorda veidi põhja ja ida pool paiknes suure ala peal Kilbu soo, mille juures olevat samanimelist allikat (Kilbu allikas) peeti pühaks. Kiisa paju saabki siinkohal vaadelda kui Kilbu soo lõuna ja edela poolset pikendust. Kilbu soos olevatest allikatest saab omakorda alguse pühadusega seotud Maretiristi oja, mis voolab Hõbeniku ehk Pihtla hiie ja Pälla mõisa ehk Kuusiku lageaia lähedalt mööda ja suubub viimasest veidi maad kagu pool olevasse Sutu lahte. Võib arvata, et veelgi varasemal ajal võis see Päävamäe äärne märgala olla kas järv (järved) või hooajaline ajutine järv (järved). Päävamäest veidi maad lõuna pool (u 550 m kaugusel) olevast Järve augu nimelisest soolast (kunagine järv) voolas veel 18. sajandi lõpu kaartide kohaselt Päävamäe poole välja oja või ajutine oja. Pole päris selge, kust poolt see oja Päävamäe juurest möödus,

kuid võib arvata, et Päävamäe idakagu-poolse serva lähedalt, kus asus ka kunagine märgala Kiisa paju. Praeguseks on Päävamäe vahetu ümbrus võrdlemisi kuiv heinamaa. Alad Päävamäe põhjaosast kuni kaguosani on praeguseks kõik maaparandustööde käigus ära kraavitud. Viide allikale: EKIKN pha eki1 (924705).

14) Pha_Sagariste_01 **Päevasoo/Pitka allikas** (võimalik seos päikese kummardamisega (päev = vanem nimetus päikese kohta). Osa aladest on tänapäeval kuivendatud soo (mets), osa aladest on kunagised soosaared ehk kõrgemad kohad soos (salumetsad), osa aladest on tänapäeval põllud-uudismaad. Päevasoo ala peal asuvad ka esinduslikud tõusuallikad nagu Pitka allikas ja sellest u 0,5 km loodes ja põhjaloodes olevad allikad. Viited allikatele: Kajastuvad Püha kihelkonna kaartidel (EAA.2072.3.215 leht 1, 1788 ja EAA.2072.3.219 leht 1, 1800) ja Kangruselja (Kangern) mõisa kaardil (EAA.3724.5.2418 leht 1. 1894) nimekuju *Paewa soo*, *Paewa suo*, *Pewa soo*, *Peiwa soo*, *Pähwa soo*).

15) Pha_Saue-Putla_02 **Leedu Suur niit**. Selle juures olev sealse ümbruskonna kõrgeim ja pikim seljandik – Hermiste mägi – võib olla selle paigaga seotud. Kui Leedu nimetus on sellesse paiganimesse tulnud leedutuledest lähtuvalt, siis võis selle juures olev kõrgem koht olla see paik, kus vanasti leedutulesid tehti. Kajastub Püha kihelkonna kaartidel EAA.2072.3.213 leht 1 (18. saj lõpp) ja EAA.2072.3.217 leht 1 (1784) nimekuju *Ledo suur nieth*.

16) Pha_Sutu_03 **Tõllu haud** (tegemist on pikliku loode-kagu-suunalise seljandikuga, mille mõõtmed on 60 m (pikkus) ja 15 m (laius). Selle keskmine osa (keskmine kolmandik) on arheoloogiamälestisena (kivikalme) muinsuskaitse all. Läheduses mere ääres on säilinud ilus Põhjaniidi allikas ja lähikonna toponüümide seas on vanadel kaartidel ka Põhja niit, Põhja mägi (põhja-osisega nimed varieeruvad Saaremaal vahel püha-osisega nimedega). Viide allikale: Mellini kaart 1796 (*Tölles Grab*). Loona Piretikivide jutt seostab neid ka Tõllu hauale viimisega.

17) Pha_Suure-Rootsi_05 **Nuki Tervenduskivi** (tuntud ka kui Paikkonna kivi. Viited allikatele: Minni Saapar 2008: 20; Suure-Rootsi Nuki talu perenaine [REDACTED], teave 02.09.25), võimalik uustekkeline pühapaik.

18) Pha_Suure-Rootsi_06 **Nuki kultusepaik** (kividest poolkaar. Viited allikatele: Minni Saapar 2008: 20; Suure-Rootsi Nuki talu perenaine [Kadi Mäeots], teave 02.09.25). Vääriks arheoloogi pilku.

19) Pha_Tõlluste_02 **Tõllumägi ja Tõllukivi** (mäel oli varem suur Tõllukivi, mis oli sinna visatud Suure-Tõllu poolt. Inventeerimise käigus sai mäe selle osa pealt, mis oli veel alles, ja mäe kõrvalt leitud u 5 erinevat esinduslikku suurt kivi. Viide allikale: EKIKN pha es1 t-u [129] (929861)).

20) Pha_Tõlluste_05 **Jaani auk** (ümmargune soine heinamaa, mille lõunapoolses osas asub allikaline veesilm. Madal heinamaa võis kunagi olla kogu ulatuses järv (ajutine või püsijärv). Ümmargune ala on iseenesest huvitav – see on igast ilmakaarest ümbritsetud künklike soosartega nagu valliga. Jaani-nimelised paigad on mitmel pool mujal Eestis samuti tihedasti seotud pühadusega. Jaaniajal tehti viljakusmaagilisi rituaale tagamaks külvi- ja karjaõnne, viljakust üldisemalt. Kas see antud paiga juhul kehtib, pole kindel. Viide allikale: Paik kajastub Tõlluste mõisa kaardil EAA.2072.5.363 leht 1 (1894) nimekuju *Jani auk*).

21) Pha_Vanamõisa_01 **lige paigad** (osa jääb ka Kailuka alla. Moodustavad koos selle lähedal, sellest ida ja kirde poole jäävate Salu-paikadega lahutamatu terviku (Vt ka Pha_Kailuka_07 - Salu paigad). Selle ala peal asetsevad sellised lige nimelised paigad nagu lige mägi, lige soo ja lige auk. lige mägi piirneb kirde poolt Salu välja nimelise alaga. lige (Eige) nimekuju taga on suure tõenäosusega hiie-nimetus. Viited allikatele: Salu toponüümid kajastuvad vanal kihelkonnakaardil (EAA.2072.3.214 leht 1, 1800) nimekuju *Sallo nieth* ja *Sallo welly*. lige

toponüümid kajastuvad põhikaardil lige-nimelistena (*lige mäed, lige niit*), vanal kihelkonnakaardil (EAA.2072.3.213 leht 1, 18. saj lõpp) aga nimekujudel *Eige meggi, Eige soo, Eige auk*).

22) Pha_Väljamõisa_04 **Vidrassaare ringikujuline kivivall** (ümar kividest laotud vall Vidrassaare mäe peal. Mägi on kunagine rannaäärne meresaar. Valli orienteeruvas keskkohas asub lame kivi. Veidi eemal u 120 m loode pool asub lävepakuga altari moodi kivi. Vidra-nimetüvele leidub analooge nii muinaspõhja kui läänemeresoome mütoloogias.¹ Viide allikale: Kohanimi *Widdra saare meggi* kajastub vanal Püha kihelkonna kaardil EAA.2072.3.219 leht 1 (1800)).

8 Kohad, mida ei õnnestunud inventeerida

8.1 Lisauuringuid vajavad/ebamäärased kohad

Neid kohti ei õnnestunud leida, lokaliseerida, osaliselt teabe puudulikkuse tõttu. Mõnede paikade (nt Kurase kerguaed, Aavakännu tamm, Pühase saat) asukoht küll selgus, kuid ajaliselts liiga hilja ning ei jõudnud nendega tutvuda. Nende osas oleks vaja uuringuid jätkata (nagu ka mõnede inventeeritud kohtade osas). Kohapeal otsida ja kohalike käest nende kohta teavet juurde küsida:

1) Pha_Kailuka_03 **Punasekivi** – meres olev suur kivi, kust toodi lapsed ja loomavasikad. Viide allikale: RKM II 86, 86/7 (4)

2) Pha_Kuusiku_06 **Jutu talu metsas olevad kivid**, seotud ohverdamisega (ei suutnud seda objekti vähestele andmetele tuginedes lokaliseerida. Viide allikale: M. Saapar 2008: 20 (tekst), 26 (pildid)).

3) Pha_Leina_01 **Nutukivi** (ei suutnud seda objekti vähestele andmetele tuginedes lokaliseerida. Nimetüvest lähtuvalt võimalik nutmisega või kivi eriliste omadustega (nt veepisarate ilmumine kivi pinnale, vrd ERA, DH 1215 (20)) seotud, st erilise tähendusega koht. Viide allikale: EKIKN (Pha): es1 (928557).

4) Pha_Liiva-Putla_03 **Jõudekivi**. See peab asuma kuskil Pikk-kivi/Tõllukivi (Pha_Liiva-Putla_02) lähedal, sellest kuni paarisaja meetri kaugusel, aga kuna seal sellesarnaseid suuremaid potentsiaalseid kive oli rohkem kui mitu, siis oli keeruline seda rahuldavalt lokaliseerida. Seostatud Tõlluga. Viited allikatele: 1) EKRK I 78, 225 (1); 2) Kommunismiehitaja 17 märts 1962, Leht 4c; 3) Püha khk, L-Putla. EKIKN pha es1 (927017).

5) Pha_Masa_01 **Jalglaskma mets**. See paik sai vanu kihelkonna ja mõisa kaarte [EAA.2072.3.212 leht 1 (1788)] uurides avastatud alles siis, kui välitööd olid juba lõppenud.

¹ Vidra-nimetüvest: kui muinaspõhja mütoloogia pakub Vidra-nime variatsiooni Vidruki-Vedruki osas selle oletatava analoogi Hveðrungrri näol (Odini ja Loki paralleelnimed) vaid mõne vaste, siis läänemeresoome mütoloogias on palju variatsioone. Esiteks Vidruk, Vedruk ning selle variatsioonid nagu Vidrik, Veerik jt sarnased nimevormid. Teiseks Vedra-, Vetra-, Vedru- ja Vedri-nimelised tegelaskujud. Kolmandaks Udrik, Udres ning selle variatsioonid nagu Udri, Utrekene jt. Kõik need nimed näivad olevat omavahel tihedasti seotud, paljuski läbi Lemminkäise tegemiste, olles nt Lemminkäise laulus tema vastaseks, Lemminkäise laulu väliselt ka tema paralleelnimeks (vt SKVR I2.1024 (1894) ja I4.750 (1911)), või siis on Lemminkäisega ühenduses läbi sarnaste tegevuste (nt magas saja neiuga), sarnaste viljakuse ja päikesega seotud iseloomustuste, samuti ka kosjade ja pulmadega seoses. See toponüüm võib olla ühenduses teispoosuse ja jumalikkusega. Soome lingvist Lauri Kettunen toob nt Saaremaal esineva Vedruka külanime osas võrdluseks Kalevala isikunime *Vetrickkä* (Kettunen 1955, 156).

Kohta tuntakse ka Jalgalaskma mäena. Praegu kõrgem kungas Risti-Virtsu-Kuivastu-Kuressaare tee ääres. Kunagine soosaar, järvesaar, veelgi varasemal ajal sisemere lahes olev meresaar. Millalgi alates eelmise sajandi algusest, mil Jalgalaskma mäe ümber olevad sood kuivendati, asub keset uudismaid. Siit on leitud ka palju luid ja odaotsi. Paik võis olla - oma väiksust arvesse võttes - ohvripaigaks. Lisaks võib Jalgalaskma mets olla ka paigaks, kus vanasti käidi lokseril ja mida tunti Masa metsa nime all. Kuna Masa metsa nimelist paika ei õnnestunud Masa küla ümbruses rahuldavalt lokaliseerida, siis kõige potentsiaalsemaks lokserikohaks võidigi pidada sedasama Jalgalaskma mäe. Viited allikatele: 1) "Saaremaa ja Muhu muinasjäänused": Alice Karu "Püha kihelkond", 1924: 110-111); 2) ERA II 233, 153 (14); 3) ERA II 57, 141/3 (6)).

6) Pha_Paimala_01 **Pühase saat**. See paik avastati vanu kihelkonna ja mõisa kaarte [EAA.2072.3.163 leht 1 (1788); EAA.2072.3.426a leht 10a (19. s I pool); EAA.3724.5.2086 leht 1 (1852)] uurides alles siis, kui välitööd olid juba lõppenud; Pühase ja selle variatsioon Pühaksmee näivad viitavat kas mingile konkreetsele pühapaigale või mingile muule pühadusega seotud paigale. Tegemist näib olevat kunagise soosaarega ja väikese kõrgendikuga selle idaosas.

7) Pha_Sagariste_02 **Latsikivi e Kaarlikivi**. Kahjuks ei õnnestunud seda objekti lokaliseerida. Kivi olnud eriline selle poolest, et selle juures pidid möödaminejad vanasti austust avaldama, mütsi maha võtma. Selle peal oli nn Rootsi kuninga istease. Kiviga seostati kivinäni (kiviema, kivivaimu?), kes röövivat inimese, kes pead ei paljasta. ERA II 233, 148/9 (6).

8) Pha_Saue-Putla_03 **Ravikivi**. Mätliku karjamaal, kitsekopli kõrval suur nagu istumise lohuga kivi, mille vett kasutati ravimiseks. Algselt oli see pärimuse järgi märgitud Reeküla alla, kuna aga Reekülast ei leidnud Mätliku nimelist talu, kus lähedal see pidi asuma, siis jäi see paik inventeerimata. Mätliku talu näol näib kõigi eelduste kohaselt olevat tegemist aga hoopis Saue-Putlas oleva samanimelise taluga. Lisaks räägib antud paiga lokaliseerimise kasuks Saue-Putla küla juurde ka see, et pärimuse edastaja elas Saue-Putla külje all olevas kunagises Sepa külas, mis jääb Saue-Putla küla Mätliku talule mitmeid kordi lähemale kui märksa kaugemal olevad Reeküla talud. Viide allikale: EFA II 5, 296 (37)).

9) Pha_Suure-Rootsi_01 **Tõllu jäljega kivi**. Kahjuks ei suutnud seda objekti täpsemate andmete puudumise ja aja nappuse tõttu lokaliseerida. Hilisema põhjalikuma analüüsi põhjal peaks see asuma kuskil Kurase kerguaia merepoolses servas. Kivi on tuntud ka kui Tõllu (Vanakuradi) jäljega kivi. Kivi peaks asuma küla mererannas, see on u 2 m pikk ja 1,5 m lai, maapinnast mõnikümme cm kõrgemal asetseva tasase pealispinnaga kivi. Kivi pealispinnas on sileda pinnaga, ümmarguste servadega auk, 20 cm pikk, 10 cm lai. Viited allikatele: 1) RKM II 86, 72 (3); 2) RKM II 86, 92 (4); 3) RKM II 86, 90/1 (1); 4) RKM II 86, 92 (3)).

10) Pha_Suure-Rootsi_03 **Kurase kerguaed**. See peaks asuma Suure-Rootsi küla kaguosas Mäe ja Juhanimäe katastriüksuste peal ehk samas kohas, kuhu see on pärandkultuuri kaardikihil märgitud (Kurase kerguaed). Pigem on tegemist matmispäigaga, aga pole võimatu, et samas ka kunagise pühapaigaga. Praeguse Kurase põllu keskel olev kõrgem kungas teati olevat olnud paik, kus vanasti asunud Püha kirik (*Püha kerk*). Lisaks teati kiriku ümber olevat olnud ka surnuaed. Viited allikatele: 1) RKM II 86, 72 (3); 2) RKM II 86, 92 (3); 3) RKM II 86, 92 (4); 4) RKM II 4, 527/8 (8)).

11) Pha_Suure-Rootsi_10 **Härjamäe Tõllu jalajäljega kivi**. Kahjuks ei suutnud seda objekti vähestele andmetele tuginedes lokaliseerida. Piirkond, kus see asuda võib, jääb kuskile Suure-Rootsi küla kaguossa, Vanamardi ja Aadu talude ning Kurase kerguaia vahele. Viited allikatele:

1) ERA I 6, 369 (2); 2) ERA I 6, 371 (4). Lisaks sai hiljem välitööde lõppedes leitud ka täiendav teave kivi väljanägemise osas – pilt sellest on olemas E. Laugaste, E. Liivi ja E. Normanni raamatus „Muistendid Suurest Töllust“ (1963: 152)).

12) Pha_Tölluste_01 **Pokasaare Ullikivi**. Kahjuks ei suutnud seda objekti vähestele andmetele tuginedes lokaliseerida. Piirkond, kus see asuda võib, jääb kuskile Tölluste küla kirdeosa, Väljamõisa küla põhja või Väljamõisa küla põhjaloode aladele. Kivi on seotud kahe venna kirikuehitamise muistendiga. *Vennad ehitasid võidu Valjala ja Püha kirikut, teine viskas Püha kiriku pihta kivi - Ullikivi Pokasaares*. Pokasaare asukoht on tuvastatav 1800. a Püha kihelkonna kaardi järgi – EAA.2072.3.219 leht 1. See esineb seal kahes erinevas kohas nimekujul Poka saar. Viide allikale: RKM II 24, 430/1 (152)).

13) Pha_Vaivere_02 **Kokikivi**. Kahjuks ei suutnud seda objekti täpsemate andmete puudumise ja aja nappuse osas lokaliseerida, kuid hilisema põhjalikuma analüüsi põhjal peaks see asuma kuskil Vaivere küla lääneservas Uustalu talu juures oleval karjamaal. Laste mängukivina tuntud kivi olevat siia visanud Suur Töll. Kokikivi toponüümi esineb ka mujal Saaremaal. Pole selge, kas tegemist on pühapaigaga, sarnase nimega kive on ka mujal Saaremaal. Viide allikale: AK, Püha khk, J. Reinaru kiri 15.07.1985 Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilisele Nõukogule).

14) Pha_Võrsna_01 **Aavakännu tamm**. Kahjuks ei jõudnud selle põlispuuga aja nappuse tõttu tutvuda. Umbes 25 meetri kõrgune seitsmeharuline põlispuu kasvab endisel Aavakännu (*Awakänno*) põllul (praegusel heinamaal) ja see arvatakse olevat hiiepuu. Viide allikale: pärandkultuuri kaardikiht (858:PUU:001). Varasemaid allikaid pole teada.

8.2 Hävinud, pöördumatult kahjustatud või leidmatud kohad

1) Pha_Kangrusselja_01 **Hõbevare mägi** (lageraie ja sellele järgnenud melioratsiooni tagajärjel on sealne kivikülviga kaetud maastik, mille seas võivad üksikult olla ka mõned muinasaegse kivikonstruktsiooniga kinnismuistised, olulisel määral kahjustatud. Maapind on sõna otseses mõttes kogu mäe kesk- ja lõunaosa ulatuses auklikuks tehtud. Liikumine maastikul on raskendatud. Hõbevare nimetuse järgi võib oletada, et see on matmiskoht. Hõbe-nimetüvi selle ees ajendab oletama, et see on keskmisest olulisema tähtsusega vare. Võimalik et tähtsa ülikuga seotud kalme. Kuna Saaremaal on arheoloogilistel kaevamistel avastatud rituaali- ja ohvripaiku ka kalmete juurest, võib see olla arheoloogiliselt huvipakkuv paik. Viide allikale: Kajastub Püha kihelkonna kaardil EAA.2072.3.215 leht 1 (1788) nimekujul *Obbe warre meggi*).

2) Pha_Rahniku_01 **Kooljakivi**. See kivi on väidetavalt millalgi 19. sajandi lõpus lõhutud, kohaliku Aru talu endise omaniku sõnul on selle kivi tükid talust u 200 m kirde ja ida suunal jooksva kiviaia sees. Kivi on seotud Tõllu pärimustega, selle peal olnud Tõllu rusika jälg. Viited allikatele: 1) RKM II 85, 46 (11); 2) RKM II 85, 49/50 (1); 3) EKIKN Pha eki1 (923413).

3) Pha_Reo_01 **Reomägi**. See koht on kruusa võtmisel ja metsaraiete tagajärjel suures ulatuses kahjustatud. Mäe ülejäänud osa peal asuvad talud, Reomäe kirik, kalmistu ja mõis. Mäe varasem nimetus olnud Risumägi. See olnud kõrgem maa Reo kiriku ümbruses mõlemal pool Kuressaare-Tallinna maanteed. Reo küla nimi tuletatud risuaugust, kuhu tuli midagi visata, et vaimud kallale ei tuleks. Viited allikatele: 1) EKIKN pha es2 m-r [266] (932021), 2) EKIKN pha es1 p-r [262] (929171), 3) EKIKN pha es1 p-r [231] (929109), 4) EKIKN pha es1 p-r [222/4] (929091/5)).

4) Pha_Salavere_02 **Leisumäe keevallikas**. See koht on kruusa võtmisel suures ulatuses kahjustatud, praktiliselt hävinud. Viide allikale: Kajastub Püha kihelkonnakaardil AA.2072.3.217

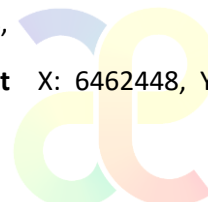
- 17) Pha_Suure-Rootsi_02 **Tammemäe hiis ja ohvikivi** – tugev, tabuline hiiepärimus, koht säilinud, väga vanu tammesid ei ole enam, puistu on peal (ohvikivi asukoht vajab täpsustamist),
- 18) Pha_Suure-Rootsi_04 **Ammi allikas**, raviallikas, hästi säilinud ilus allikas mere ääres
- 19) Pha_Vaivere_01 **Kiigemägi** kui ohvrikoht (vajaks veel ülevaatust lumevabal ajal, et selgitada ohvikivi säilivust; võiks teha arheoloogilisi uuringuid võimalike leidude osas),
- 20) Pha_Vatsküla_01 **Pühatu mets**, Pühatu – Saaremaale omase pühapaigale viitava nimega loodusväärtuslik ala,
- 21) Pha_Väljamõisa_01 **Väljamõisa auguga kivi** – suure ümara tehisliku lohuga – 17,5 cm, augu sügavus 4-7 cm, kivi kõrgus 0,34-0,42 m. - pärimust ei ole säilinud, oletatav ohvikivi, aga võiks kaitsta vähemalt arheoloogiamälestisena

Töörühma ettepanek registreerida inventeeritud objektidest pärandkultuuri objektidena (osa neist juba on); pühapaikadena või pärimuspaikadena:

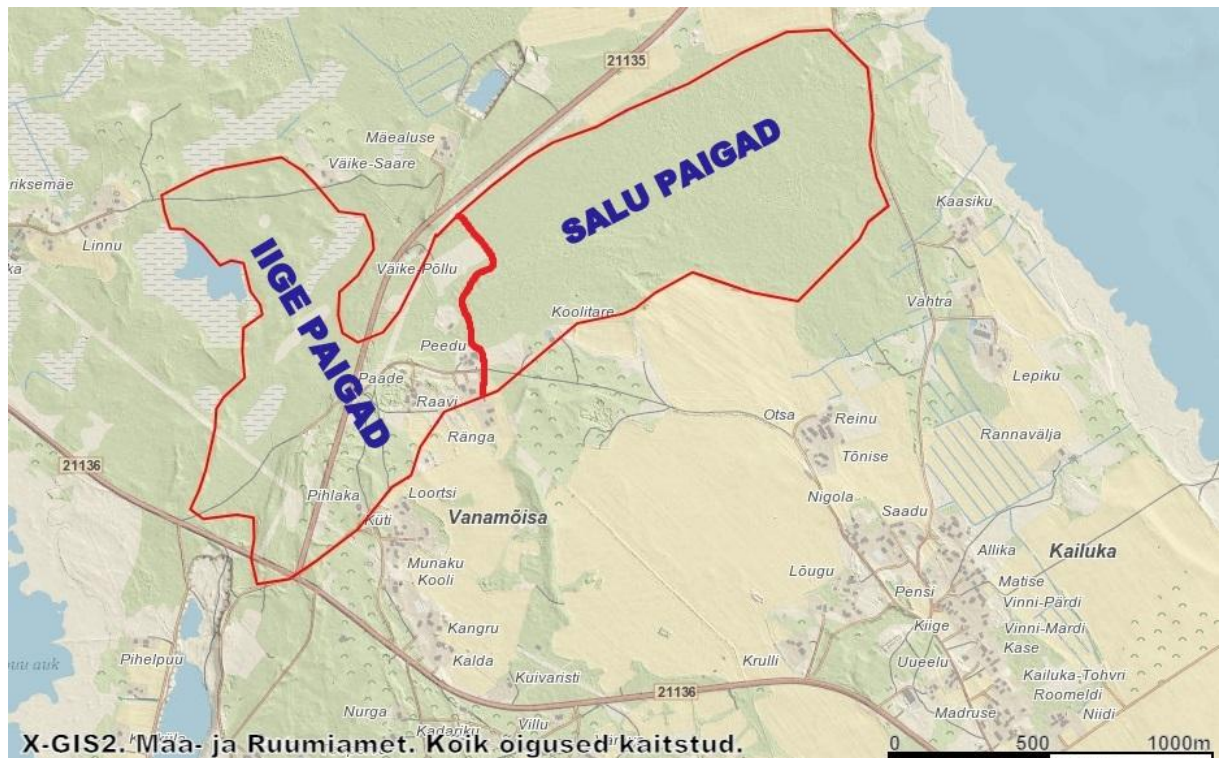
- 1) Pha_lilaste_01 **Tõllu sõrmejälgedega kivid**,
- 2) Pha_Ilpla_01 **Tondikivi ehk Põlde talu rahn**,
- 4) Pha_Kuusiku_01 **Neitsite mägi**,
- 5) Pha_Kuusiku_04 **Alumetsa mägi**,
- 6) Pha_Liiva-Putla_02 **Pikk-kivi / Tõllukivi**,
- 7) Pha_Liiva-Putla_04 **Allika kaju / Silmaallik** – küla kõige tähtsam allikas, mis ei jäänud kuivaks,
- 8) Pha_Reeküla_01 **Kalevipoja kivi** (tuntakse Hallikivi nime all), pärimuspaik
- 9) Pha_Sutu_01 **Loona Piretikivid**,
- 10) Pha_Sutu_04 **Salu paigad** – NB! alale jääb arheoloogilisi objekte (ringvall, ohvri vare), mis vajaks arheoloogilist täiendavat uurimist,
- 11) Pha_Sutu_06 **Neesiallikad**,
- 12) Pha_Suure-Rootsi_07 **Titekivi**,
- 13) Pha_Suure-Rootsi_08 **Pireti kivi**,
- 14) Pha_Väike-Rootsi_01 **Jaanisaadu pühapaik (Ema- ja Isakivi)** – kompleksne hästi säilinud rikkumatu loodusega koht eriliste kividega.

Ettepanek registreerida inventeeritud oletatavatest pühapaikadest/pärimuspaikadest/vana kohanimiga paikadest pärandkultuuri objektidena (need ei ole GIS-failidena kaardistatud, aga vajadusel on see tehtav):

- 1) Pha_Eiste_01 **Reostemägi** X: 6472208, Y: 425098,
- 2) Pha_Püha_02 **Tammimägi/Sambepõllu pühakoht** X: 6462448, Y: 425059,

- 3) Pha_Reo_02 **Pääva mägi** X: 6464506, Y: 420915,
- 4) Pha_Sagariste_01 **Päevasoo Pitka allikas** X: 6471178, Y: 427850,
- 5) Pha_Sutu_03 **Tõllu haud** (osa künkast kivikalme reg nr 12624, mälestise andmetes pole infot Tõllu haa kohta, mis on toponüümina Mellini kaardil, läheduses ka tänapäevasel kaardil kajastuv Põhjaniidi allikas) X: 6460461, Y: 426403;
- 6) Pha_Suure-Rootsi_06 **Nuki kultusepaik** X: 6454968, Y: 424642;
- 7) Pha_Tõlluste_02 **Tõllumägi ja Tõllukivi** X: 6464226, Y: 430034;
- 8) Pha_Vanamõisa_01 **lige paigad: lige mägi** X: 6457673, Y: 421942; **lige soo**: X: 6457637, Y: 421577; **lige auk**: X: 6457464, Y: 421448, ala vt ülaltoodud skeemil. Tegemist on kõiki tõenäosusi arvestades hiie-toponüümi mugandusega, ala asub kahe küla ja kahe mõisa piiril.

Ülejäänud paigad/lokaliseeritud toponüümid (vt p. 8.1), mis veel kaartidel ei kajastu, võiks samuti kanda kas pärandkultuuri või kohapärimuse kaardile.

10 Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Blumfeldt, E., Tammekann, A., Luha, A. "Saaremaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus" (1933-1934).
- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek (EKIKN).
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti kohanimeraamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).

- Eesti regilaulude andmebaas: <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>
- Eisen, Matthias Johann. Esivanemate ohverdamised. Tartu. 1920
- EKLA F 199, AAS. stip. ar. 3 Ajalooline traditsioon Püha ja Valjala kihelkonnast 1923. aastal, kogunud R. Kenkmann: [folklore.ee/pubte/ajaloolist/pyha_valja/](https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/pyha_valja/)
- Holzmayer, Jean Babtiste. „Osiliana II”, 1872
- Kaasik, Ahto. 2017. Pühapaikade teejuht: Eesti põlised väekohad. Tallinn: Pegasus.
- Kallasmaa, Marja. Saaremaa kohanimed I, Tallinn. 1996.
- Kettunen, Lauri. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen (= Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Sarja B, nide 90,1), Helsinki 1955
- Kuusk, Silja. Aegu ammuseid Vätta poolsaarel. 2020.
- Laugaste, Eduard., Liiv, Ellen, Normann, Erna. Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid II. Tallinn, 1963.
- Lõugas, Vello. Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas, Tallinn, 1996.
- Pao, Bruno. Muistsete saarlaste elumärke otsides. Meie Maa, nr. 136, 21 juuli 1999
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetused II, 1924.
- Saapar, Minni „Looduslikud pühapaigad Saaremaal Pihla vallas (uurimistö)”, 2008.
- SKVR = Suomen Kansan Vanhat Runot: <https://aineistot.finlit.fi/exist/apps/skvr/index.html>
- Suomalainen nimikirja: Etunimet / Kustaa Vilkkuna ; avustajat Marketta Huitu ja Pirjo Mikkonen. Sukunimet / Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala. (= Suomen kielen sanakirjat, 6.), Helsinki, Otava 1984.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Trei, Anne. Pildikesi Püha kihelkonnast. 2012.
- Västrik, Ergo-Hart 1996 (veebis 2000) Kombest valmistada kalendritähtpäevadel inimesena rietatud õlgkuju *Metsik, kada, Tahma-Toomas, nääripoiss, tuhkapoiss* jt. - Sator 1. Artikleid usundi- ja kombelooost, 157-189 <https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/>

